

<https://helda.helsinki.fi>

Perifeerinen avantgardismi kansallisen toimijuuden suuntaajana

Kettunen, Pauli

Gaudeamus
2019-10

Kettunen , P 2019 , Perifeerinen avantgardismi kansallisen toimijuuden suuntaajana .
julkaisussa J Koponen & S Saaritsa (toim) , Nälkämaasta hyvinvointivaltioksi : Suomi
kehityksen kiinniottajana . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 201-217 .

<http://hdl.handle.net/10138/309916>

unspecified
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

11

PERIFEERINEN AVANTGARDISMI KANSALLISEN TOIMIJUUDEN SUUNTAAJANA

PAULI KETTUNEN

”Ne maat, jotka ovat edistyksessä kauemmas ennättäneet, saavat myöskin edistyksen haittoja aikaisemmin kokea, ja niiden on sen kautta kunnia tehdä johtajain virkaa aian kysymysten ratkaisemisessa.”¹ Näin arvioi vuonna 1874 fennomaanien johtomies Yrjö Koskinen, viralliselta nimeltään Georg Zacharias Forsman, myöhemmin aateloituna Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen. *Työväenseikka*-kirjoituksessaan hän ymmärsi edelläkävijöiden vastuun ja vaarat mutta kantoi huolta jäljessä tulevasta. Holtittoman ajautumisen välttääkseen jäljessä tulevan piti tietää tilansa ja tarkkailla eturintamassa kohdattuja ongelmia ja omaksuttuja ratkaisuja.

Oli oivallettava, että ”myöhästynyt asemamme” oli ”meille edes jokikin eduksi, koska voimme käyttää muiden kokemusta hyväksemme ja niin-muodoin karttaa muiden hairauksia sekä valmiina ottaa muiden keksimät apukeinot”. Työväenkysymys oli Suomessa ilmennyt vasta maatalousyhteiskunnan ongelmina. Oli kuitenkin tärkeätä ”aioissa tutkia työväen-seikkaa ei ainoastaan siltä puolelta, jolta se nykyänsä oloihimme tuntuvammin koskee, vaan yleisemmältä, niin-sanoaksemme eurooppalaiselta kannalta, vakuutettuina että samat vaarat ennen tai myöhemmin meitäkin ennättävät”.²

Tila ja aika yhdistyivät Koskisen esityksessä liikkeeksi, joka sai voimansa kansainvälisestä keskinäisriippuvuudesta ja historiallisesta edistyksestä. Tähän liikkeeseen, maailmanhistoriaan, eri kansat sijoituivat eri tavoin. Yhteiskunnallisia ongelmia määrittelevien ja ratkovieen kuului katsoa asioita oman maansa tilallisen ja ajallisen sijainnin kannalta. Tätä voidaan kutsua toiminnan vertailevaksi ja historialliseksi

refleksiivisyydeksi. Koskisen kirjoituksessa se sai suuntansa siitä, mitä alettiin myöhemmin kutsua keskuksen ja periferian erotteluksi.

Poliittinen, taloudellinen ja kulttuurinen eliitti kohdisti kansallisen katseensa valikoivasti sinne, missä keskus kussakin asiassa näytti sijaitsevan, ja ennakoivat näin oman maansa tulevaisuutta. Käsitykset mahdollisuuksista ja uhista vaihtelivat, mutta ajattelu- ja toimintatapa näkyi niin fennomaaneilla kuin liberaaleilla.³ Pitkään myöhemminkin se ohjasi käsityksiä kansallisesta toimijuudesta eli siitä, miten toimittiin kansakunnan nimissä ja hyväksi, ja kehysti eri näkemysten kamppailuja.

Tässä luvussa tarkastelen ”perifeeriseksi avantgardismiksi” kutsutun ajattelu- ja toimintatavan edellytyksiä, merkityksiä, muunnelmia ja muutoksia. Ensin hahmottelen, miten ajan ja tilan yhdistävä ”vertaileva mielikuvitus”⁴ kuului maailmanjärjestyksen kansakuntaistamiseen. Sen jälkeen käsittelen Suomen kansakunnan muotoutumista Venäjän imperiumin yhteydessä ja pohjoismaisuuden omaksumista näkökulmaksi, joka avautui kehityksen keskuksiin ja siten omaan kansalliseen tulevaisuuteen. Ongelmien ja ratkaisujen määrittelyn⁵ kehikseksi rakentui kuva modernisoituvasta kansallisvaltiollisesta yhteiskunnasta, ja siinä suhteutettiin vaihtelevin tavoin toisiinsa modernia ja traditionaalista sekä sosiaalisen eheyden ja taloudellisen tehokkuuden tavoitteita. 1930-luvulta lähtien moderniuudesta tuli osa itse pohjoismaisuuden käsitettä, joka näin uudelleenmuovautuneena toimi Suomessa tulevaisuuden koodina ja yhteiskuntakritiikin mittapuuna. Luvun lopuksi pohdin perifeerisestä avantgardismista tunnistettavaa näkemystä, jossa modernisaatio ymmärrettiin yhtä aikaa yhteiskunnan sisäisinä kykyinä ja sopeutumista vaativina ulkoisina välttämättömyyksinä, ja tämän näkemyksen jatkuvuutta muutoksissa, joissa kansallisvaltio muotoutui hyvinvointivaltioksi ja kilpailuvaltioksi.

VERTAILEVAN MIELIKUVITUKSEN NOUSU

Kansakuntaisuus ja kehitys miellettiin 1800-luvun Euroopassa yhä vahvemmin todellisuuden peruspiirteiksi. Eurooppalaisen maailmantalouden⁶ myötä oli syntynyt edellytyksiä ajattelulle, jonka mukaan oli yksi maailmanhistoria ja erilaisia kansoja sen toimijoina. Talouden laajentuminen ja kasautuminen sekä yhteisöjen hajoaminen ja uudistuminen olivat peruuttamattomia muutosprosesseja. Ne etäännyttivät, saksalaisen käsittehistorioitsijan Reinhart Koselleckin käsittein, ”kokemustilaa” (*Erfahrungsraum*) ja ”odotushorisonttia” (*Erwartungshorizont*) yhteiskunnallisen todellisuuden hahmottamisessa. Ne kuitenkin myös loivat

perusteita menneen ja tulevan uudelleenlaiselle yhdistämiselle. Muutokset olivat käsitettävissä edistykseksi tai kehitykseksi, jossa erottui eri vaiheita ja niihin eri tavoin sijoittuvia kansoja, ”eriaikaisen samanaikaisuutta”.⁷ 1700-luvun puolivälin jälkeen, seitsenvuotisen sodan 1756–1763 kokemusten tuella, Euroopassa vahvistui näkemys, joka yhdisti edistyksen ja valtakuntien taloudellisen kilpailun. Oman valtakunnan kilpailukykyä parannettiin hyödyllisten uudistusten avulla ja niitä kehittelevien talousseurojen toimin. Näin tapahtui myös niin kutsutun vapauden ajan eli säätyvallan ajan (1719–1772) Ruotsissa ja siihen kuuluneessa Suomessa.⁸ Käsityksiä kilpailun osallistujista muovasi 1800-luvulla nationalismi, joka teki kansakunnista maailmanhistorian keskeisiä toimijoita.

Nationalismi ei kuvannut sitä, miten asiat olivat tai miten niiden pitäisi olla, vaan sitä, miten ne olivat kehittymässä. Se oli maailmanhistorian tulokinta, kuten Ranskan vallankumouksen jälkeen nousseet ideologiat liberalismi, konservatismi ja sosialismi. Siitä tuli kuitenkin perustavampi, läpäisevämpi ja epämääräisempi: se loi kehyksen muiden aatteiden kamppailulle ja toteutui lukuisin vaihtelevin muunnelmin niiden yhteydessä⁹ sekä arkisessa todellisuuden hahmotuksessa.

Eroamisen tai yhdistymisen tietä syntyi 1800-luvulla uusia poliittisia yksiköitä, joita perusteltiin kansallisten ja valtiollisten rajojen lankeamisella yhteen. Maailma ei kuitenkaan vielä muuttunut toisiinsa rajautuvien täysivaltaisten kansallisvaltioiden järjestykseksi,¹⁰ eikä kansakuntaistaminen välttämättä edes tarkoittanut tällaisen maailman tavoittelua. Nationalismi haastoi vanhat imperiumit, mutta se vaikutti myös niiden kansallisen moninaisuuden ilmaisemisessa ja tunnustamisessa, kuten Suomen suuriruhtinaskunnan lojaalissa rakentamisessa autonomiseksi valtioksi. Nationalismi näkyi myös imperiumien yhtenäistämässä, kuten sortovuosiksi nimetyssä Suomen historian vaiheessa, vaikkei yleisvaltakunnallinen sääntelyn vahvistaminen ollutkaan ensi sijassa venäläistämistä vaan imperiaalisen järjestyksen lujittamista.¹¹

Useissa Euroopan maissa nationalismi antoi pontta kaukaisia kansoja alistavalle imperialismille, ja kehitysajatus oikeutti tämän sillä perusteella, että alistetut kansat olivat kehittymättömiä ja ne tuotaisiin siviilisaation piiriin niiden resursseja kehittämällä.¹² ”Kuviteltu yhteisö”, kuten Benedict Anderson on kansakuntaa luonnehtinut, tarjosi kuitenkin myös mittapuita tunnistaa ja arvostella oman elämänpiirin alistavia valtarakenteita. Yhteisön yhdenvertaisen jäsenyyden ideaali saattoi laajentua kolumialismin kritiikiksi, ja toisaalta siirtomaa-alistuksen kuvia saatettiin käyttää, Suomessakin, oman maan olojen arvosteluun.¹³

Nationalismin ja imperialismin välityksellä vertaileva mielikuvitus sai uutta voimaa kansallisen politiikan, talouden ja kulttuurin ainesosana. Ongelmia ja ratkaisuja ennakoineista epäsymmetrisistä vertailuista tuli tärkeä poliittinen käytäntö siellä, missä kansallinen omakuva värittyi periferiaan kuulumisen kokemuksesta.¹⁴ Se, miten Alexander Gerschenkronin teoretisoimia ”jälkeenjääneisyyden etuja”¹⁵ hyödynnettiin, vaihteli kuitenkin sen mukaan, millaiset valtiolliset rakenteet kehystivät kansakunnan muotoutumista ja yhdentymistä laajenevaan kapitalismiin (Gerschenkronista ks. myös Koponen & Saaritsa, luku 1 ja Heikkinen, luku 6).

POHJOISMAISUUS ITÄISESSÄ IMPERIUMISSA

Suomesta tuli kansallinen poliittinen yksikkö osana itäistä imperiumien Eurooppaa ja täysivaltainen valtio, kun tämä Eurooppa hajosi ensimmäisen maailmansodan loppu- ja jälkivaiheessa. Jos tutkii kansallisen liikkeen ja kansakunnan rakentamisen erityispiirteitä, on hyödyllistä tarkastella Suomea itäisen Euroopan imperiumeista syntyneiden kansallisvaltioiden joukossa.¹⁶ Suomen eliittiryhmien muotoutumiselle keisarillinen suosio sekä keisarillisen armeijan avaamat upseerinurat olivat merkityksellisiä, samoin liiketoimintayhteydet Venäjälle. Pietari vaikutti suuresti etenkin itäisen Suomen talouteen, ja työ- ja asuinpaikkana keisarikunnan pääkaupunki muovasi tuhansien suomalaisten kokemuksia ja odotuksia. Monet oppivat Pietarissa eurooppalaisen tieteen uusimpia virtauksia.¹⁷

Kansallisen toimijuuden edistäjät olivat tietoisia siitä, että Venäjän tapahtumat olivat tärkeitä Suomelle. Myös vuosisadan vaihteessa nousseen ja suurlakkovaiheessa vahvistuneen työväenliikkeen johtajille oli selvää, että toimintamahdollisuudet riippuivat siitä, miten Venäjän valtanpitäjät ja näiden vastustajat toimivat. Tavoitteiden ja keinojen esikuvia ei silti haettu Venäjältä. Suomen työväenliikkeen tiennäyttäjien ajattelutapaan sisäistyi kohtalonyhteys Venäjän työväenliikkeen kanssa mutta yhtä lailla käsitys, että Suomen työväenliikkeen toimintaedellytykset olivat erilaiset. Suomi nähtiin imperiumin kehittyneimpänä osana. Tukea tähän ajatukseen saatiin myös venäläisiltä vallankumouksellisilta, etenkin kansojen itsemääräämisoikeutta korostaneilta bolševikeilta, sikäli kuin heidän käsityksiinsä tutustuttiin teoreettisina auktoriteetteina pidettyjen saksalaisten sosialistien ja käytännön ohjeita antaneiden pohjoismaisten työväenjohtajien ohella.¹⁸

Suomalaisen yhteiskunnan tulevaisuutta ennakoivat katse ei kohdistunut venäläiseen yhteiskuntaan. Kun suomalaista kansakuntaa

rakennettiin Venäjän imperiumin reuna-alueella, vanhat ruotsalaiset instituutiot, mukaan luettuna luterilainen kirkko, sekä uusi suomalainen nationalismi kietoutuivat toisiinsa tavalla, joka sopi pitkään imperiumin tarpeisiin erottaa Suomi Ruotsista. Suhde Ruotsiin ja ruotsalaisuuteen loi jakolinjan 1860-luvulta lähtien avautuneeseen poliittiseen julkisuuteen. Ruotsiin kuulumisen historiasta juontunut pohjoismainen yhteys oli kuitenkin merkityksellinen myös fennomaaneille, samalla kun he keskittyivät osoittamaan ja herättämään Suomen kansan omaa kielellistä ja kulttuurista olemusta. Se, että Suomen valtiollinen asema olisi laskettu pohjoismaisen yhteyden ja tuen varaan, oli Snellmanille ja hänen seuraajilleen vaarallista seikkailupoliitiikkaa, mutta kansallista edistystä palvelevassa tiedonhankinnassa pohjoismaisuus oli heillekin tärkeä.

Edellytykset pohjoismaisuudelle avautuivat, kun skandinavismi – Skandinavian yhdistäminen yhdeksi kansakunnaksi – epäonnistui, toisin kuin samanaikaiset Italian ja Saksan yhdistämishankkeet. Yhä useammilla elämänalueilla järjestettiin 1860-luvulta lähtien pohjoismaisia kokouksia, joissa kunkin Pohjoismaan edustajat ilmaisivat kansallista omaleimaisuuttaan ja sijoittivat pohjoismaisuuden kansallisten identiteettiensä ja instituutioidensa ainekseksi.¹⁹ Tällainen pohjoismainen kansainvälisyys omaksuttiin Suomessa viitekehyydeksi yhteiskunnallisten ongelmien ja ratkaisujen määrittelylle paljon ennen Venäjän-yhteyden päättymistä saati 1930-luvun niin sanottua pohjoismaista suuntausta.

Pohjoismaisiin kokouksiin osallistui 1860-luvulta lähtien yhä useammin myös suomalaisia, joskin tavallisesti paljon pienempinä ryhminä kuin ruotsalaisia, tanskalaisia ja norjalaisia.²⁰ Suomalaiset saivat osakseen säälittelyä siitä, että olivat Venäjän keisarin vallan alla. Heillä oli tarve todistella, että he kykenivät omaan kansalliseen edistykseen ja että heidän yhteytensä keisarikuntaan ei estänyt tätä eikä tehnyt Suomea Venäjän kaltaiseksi.²¹ Nuori historioitsija Väinö Wallin (myöh. Voionmaa) kirjoitti vuonna 1900, että pohjoismaisuus oli itsenäisten kansojen ”henkistä yhteyttä” ja että Suomi oli kohonnut ”neljänneksi pohjoismaaksi” irtautuessaan Ruotsista vuonna 1809. Itsenäisyyttään puolustamalla – eli Venäjän yhtenäistämisyrittämiä vastustamalla – suomalaiset parhailaan todistivat pohjoismaisuuttaan ”pohjoismaisille veljeskansoille”.²²

Pohjoismaisuudesta tuli 1800-luvun jälkipuolella tulevaisuuteen aktiivisesti suuntautuva perifeerinen näkökulma, joka avautui sinne, missä edistyksen eturintama eri kysymyksissä näytti sijaitsevan. Monet uudet ajatukset ja virikkeet tuotiin Suomeen Ruotsin kautta, ja opintomatkoilla kauemmas Eurooppaan Ruotsi ja Tanska olivat välietappeja.²³ Suomalaiset tarkastelivat Pohjoismaita ja etenkin Ruotsia usein siltä kannalta,

millaisen merkityksen jokin modernisaation keskuksista omaksuttu uutuus oli siellä saanut. Huomiota kiinnitettiin myös vaikeuksiin, joita uutuudet olivat kohdanneet tai aiheuttaneet Ruotsissa, ja edelleen pohdittiin, miten välttää nämä vaikeudet tai itse uutuudet Suomessa.²⁴ Vasta 1930-luvulta lähtien ja etenkin toisen maailmansodan jälkeen Ruotsi itsessään alkoi edustaa modernisaation eturintamaa.

MODERNI JA TRADITIONAALI VASTAKKAIN JA YHDESSÄ

”Valtiollisesti käynnistetty kapitalismi” on norjalaisen sosiologin Rune Slagstadin luonnehdinta Norjan 1800-luvun jälkipuolen ”kansallisten strategien” tavoitteelle ja saavutukselle.²⁵ Sitä on mahdollista soveltaa kapitalismiin ylipäätään. Kuten unkarilaissyntyinen taloushistorioitsija Karl Polanyi opetti, markkinatalous ei ole valtiollisista rajoituksista vapautuva luonnollinen toimintatapa vaan poliittisesti aikaansaatu historiallinen ilmiö.²⁶ Norjalle ja muille Pohjoismaille ominaisena voidaan kuitenkin pitää sitä, että ajatus markkinatalouden valtiollisista edellytyksistä sai laajan hyväksynnän. Valtiollisesti käynnistetty kapitalismi kuvaa Suomen kehitystä vähintään yhtä hyvin kuin Norjan. Valtiontaloudesta riippuvaisen virkamiehistön edut, pikemmin kuin vastaaminen vapauttamistaan odottavan markkinatalouden tarpeisiin, pohjustivat Suomessa uudistuksia, joita on kuvattu siirtymäksi merkantilismista liberalismiin.²⁷

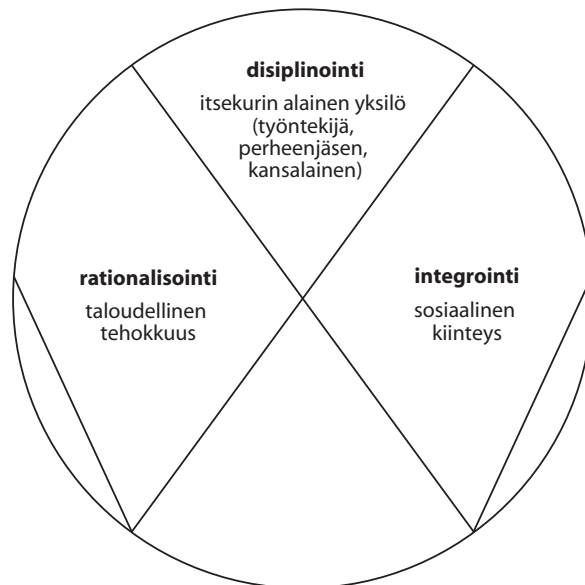
Valtion ja yhteiskunnan käsitteet sekoittuivat pohjoismaisissa poliittisissa kielissä. Puhuttaessa valtiosta moraalisenä voimana, jolla on oikeuksia ja velvollisuuksia, sitä kutsuttiin – ja kutsutaan edelleen – yhteiskunnaksi.²⁸ Tämä valtion oikeuttamisen tapa edelsi ja pohjusti korporatistisia ja hyvinvointivaltiollisia käytäntöjä. Pohjoismaista muodostui pieniä suhteellisen avoimia talouksia, jotka olivat alttiita maailmantalouden suhdannevaihteluille ja kriiseille. Kansainvälinen riippuvuus loi edellytyksiä sille, että kansallinen talous ja yhteiskunta saivat vahvan sijan politiikkaa ohjanneessa todellisuuden hahmotuksessa.²⁹

Yhteiskunnan nimissä ja hyväksi toimittaessa rakennettiin menneen ja tulevan suhteuttavia muutoksuvia. Näissä muutoksuvissa, esimerkiksi Yrjö Koskisen esittämässä, todellisuutta jäsensivät vanhan ja uuden, entisen ja nykyisen sekä pysyvän ja hetkellisen erottelut. Vanhan piti väistyä uuden tieltä ja muuttua entiseksi, mutta sitä piti myös puolustaa uutta vastaan ja vahvistaa pysyväksi. Käsitteet siitä, mikä vanhassa kuului sysätä entiseksi ja mikä lujittaa pysyväksi, liittyivät arvioihin oman kansakunnan erityisyydestä. Erityisyys tuli yhtäältä siitä, missä yleisen historiallisen kehityksen

vaiheessa kansakunta oli, toisaalta siitä, mikä oli sen ainutlaatuinen paikka kansojen suuressa joukossa ja mikä sen pysyvän omintakeisuuden lähde.

Brittisosioologi Mike Featherstone toteaa, että moderni oli sekä olevan rikkomista että järjestyksen tekemistä.³⁰ Tätä ajatusta jatkaen voidaan sanoa, että yhteiskunnallisten ongelmien määrittelyissä modernin kaksia kasvoja vastasi myös traditionaalin Janus-kasvoisuus. Traditionaali oli yhteisöllisyyttä, jota moderni hajotti, ja irrationaalisuutta, jonka tilalle moderni toi rationaalisuutta. Näin avautui kaksi toisiaan leikannutta näkökulmaa yhteiskunnallisiin ongelmiin. Yhdestä näkökulmasta ne määriteltiin rationalisoimisen ja rationalisoitumisen kysymyksiksi, toisesta sosiaalisen kiinteyden ylläpitämisen, luomisen ja palauttamisen ongelmiksi. Näiden kahden näkökulman leikkauskohdasta avautuivat kysymykset, jotka koskivat ihmisten toimijuutta.³¹ Niiden yhteydessä luotiin muun muassa iän, sukupuolen ja yhteiskuntaluokan mukaisia normeja ja kriteerejä, joiden avulla määriteltiin ja arvioitiin toimija-asemia ja -kykyjä markkinoilla, tuotannossa, perheessä ja kansallisessa yhteisössä.

Valtion luonteesta ja tehtävistä vallitsi 1800-luvun lopun Suomessa erilaisia näkemyksiä. Liberaalien mukaan valtio tuki teolliseen edistykseen ja yksilöiden intresseihin perustuvan yhteishyvän toteutumista, kun taas

Kuvio 11.1. Modernisoituva kansallisvaltiollinen yhteiskunta ongelmanmäärittelyjen kehiksenä.

fennomaanien mielestä valtio sovitti ja alisti yksityis- ja luokkaintressit kansallisvaltioon itseensä sisältyvälle yhteishyvälle. Kummastakin näkökulmasta valtion tehtävä vaati tilastotietoa. ”Väliaikainen tilastollinen virasto” perustettiin vuonna 1865, vakinaistettiin viisi vuotta myöhemmin ja nimettiin Tilastolliseksi päätoimistoksi vuonna 1884. Toimintaan kuului alusta lähtien osallistuminen kansainvälisiin tilastokonferensseihin, joilla lisättiin tilastotiedon kansainvälistä vertailukelpoisuutta.³² Tilastojen avulla sosiaalinen todellisuus jäsennettiin politiikan kohteiksi. Tilastot vahvistivat politiikan vertailevaa ja historiallista refleksiivisyyttä. Tilastotieto rapautti kohtalonuskoa ja kesytti sattumaa, kanadalainen tietentutkija Ian Hacking kiteyttää.³³

Kansallisvaltiollisen yhteiskunnan kehystämiin ongelmanmäärittelyihin rakentui jako ulkoiseen ja sisäiseen. Traditionaali oli sisäistä, joko sisäsyntyistä tai jo omaksi sisäistynyttä toisilta omaksuttua. Moderni taas oli ulkoista, joka uhkasi arvokasta sisäistä tai joka kuului omaksua sivistyskansan toimijuuden ainekseksi. Ulkoinen maailma avasi mahdollisuuksia ja asetti rajoituksia, herätti toiveita ja loi uhkia, antoi virikkeitä ja aiheutti houreita, tarjosi esikuvia ja varoitti huonoilla esimerkeillään.

Perifeerinen katse etsi keskuksista sitä, mikä auttoi ennakoimaan tulevaisuutta ja perustelemaan tai vastustamaan uudistuksia.³⁴ Tuloksena oli myös ristiriitaisia kuvia vallitsevasta todellisuudesta. Uudistajat käyttivät poliittisessa retoriikassaan ”sivistysmaiden” nykyisyydestä luotua kuvaa kontrastina osoittamaan kotoisten olojen takapajuisuutta. Tapahdutti kuitenkin myös päinvastoin: kun ennakoitu modernisaatio heijastettiin vallitseviin suomalaisiin oloihin, modernisaation senhetkistä tasoa ja nopeutta saatettiin suuresti liioitella. Tämä näkyi esimerkiksi työväenliikkeen puhunnassa. Sosialististen johtajien arvioissa 1900-luvun alun Suomi kuvautui usein keskittyneiden pääomien, kasvaneen ja yhtenäistyneen työväenluokan, tehdasteollisten työprosessien ja kehittyneiden palkkatyösuhteiden yhteiskunnaksi. Kuva oli kaukana useimpien työväkeen kuuluneiden ihmisten arkisesta kokemusmaailmasta, mutta tämä ei estänyt sitä, että Euroopan maaseutuvaltaisimpiin kuuluneessa maassa syntyi erittäin laaja työväenliike.

Rakenteelliseksi piirteeksi tuli se, että yhteiskunnallisen ongelman määrittelystä ja sen mahdollisten ratkaisujen ensiesittelystä kului pitkä aika käytännön toimenpiteisiin. Näin kävi esimerkiksi työttömyyden yhteiskuntapoliittisessa käsittelyssä, kuten Jorma Kalela on osoittanut.³⁵ Keskusteluun uusista ideoista ehtivät saapua niiden kritiikit paljon ennen kuin näitä ideoita, yhtä aikaa niitä kritisoineiden oppien kanssa, vietiin käytäntöön. Taylorismi eli tieteellinen liikkeenjohto (*scientific*

management) tuli Suomessa tunnetuksi jo 1910-luvun alussa, seuraavalla vuosikymmenellä nousivat esille taylorismia ”ihmisen” sivuuttamisesta kritisoineet psykologiset opit, mutta molempia alettiin soveltaa työelämän käytännöissä vasta toisen maailmansodan jälkeen.³⁶

Uudet opit eivät kuitenkaan jääneet ennenaikaisina tyystin merkityksettömiksi. Ne avasivat odotushorisonttia ja määrittivät tilaa vaihtoehtoisten kansallisten tulevaisuuksien kamppailulle. Sitä paitsi edistyksen eturintaman ilmiöt voitiin kokea myös perässäkulkijan senhetkiseksi todellisuudeksi. Perifeeriseen avantgardismiin sisältyi tietoisuus siitä, että samalla kun kansakunnat olivat omanlaisiaan ja kehityksessään eri tasoilla, ne olivat myös riippuvaisia toisistaan.

”Se on viisas järjestys Jumalalta, että maat ja kansat tarvitsevat toisiaan”, kirjailija ja historioitsija Zacharias Topelius opetti vuonna 1875 julkaistussa *Maamme*-kirjassa. Siten ihmiset oppivat tuntemaan, auttamaan ja rakastamaan toisiaan. Suomeen tuotiin tarpeellista tavaraa lukuisista eri maista. Takaisin lähetettiin ”tervaa, lankkuja, lautoja, halkoja, voita, kaloja ja muita tavaroita”. Muista maista tuotiin ”myös kirjoja, taide-teoksia ja hyödyllisiä keksinnöitä”. Toistaiseksi sellaista tavaraa oli ”aivan vähä täältä sinne lähetettäväksi”, mutta ”vuosi vuodelta saamme sitä aina enemmän”.³⁷

Jo monet Topeliuksen aikalaiset tarkastelivat kansainvälistä keskinäisriippuvuutta kovana taloudellisena kilpailuna. Tämä näkökohta sai tärkeän sijan taloudellista rationalisointia, sosiaalista integrointia ja yksilöllistä kurinalaistamista edistäneissä pyrkimyksissä. Se voidaan havaita tarkastelemalla, miten työväen suojeleminen ja tuotannon tehostaminen määriteltiin kansakunnan toimijuuden vahvistamiseksi.

SOSIAALIPOLITIIKKA, RATIONALISOINTI JA KANSALLINEN TOIMIJUUS

Kansainvälisen talouskilpailun ja kansallisen yhteiskunnan suhde oli keskeinen teema työväenkysymyksen pohdinnassa niin Suomessa kuin muualla. Yrjö Koskinen arvioi, että tehtaanomistajien olisi vaikeaa suostua kilpailijamaita tiukempaan sääntelyyn, mikä tekisi kansainväliset sosiaalipoliittiset sopimukset tarpeellisiksi. Kansalliselle sosiaalipolitiikalle oli kuitenkin hyvät edellytykset, kunhan ymmärrettiin, ”että jokainen sääntö, joka parantaa työntekijän aineellista tai henkistä tilaa, kyllä hyödyttää myöskin teollisuutta ja työntteettäjää, koska itse työ muuttuu kelpoisemmaksi ja tehollisemmaksi”.³⁸

Kun Suomen suuriruhtinaskunnan säätyvaltiopäivät käsittelivät 1880-luvun lopulla Suomen ensimmäistä varsinaista työsuojelulakia, uudistusta perusteltiin sekä ”yhteiskunnallisen vaaran” ennakkoinnilla että kansakunnan kilpailukyvyyn edistämisellä. Valtiopäivien talousvaliokunta tähdensi, että ”[k]ansakunnan kykeneväisyys menestyksellä taistelemaan teollisuuden kilpakentällä, niin kuin myöskin sen toiveet yleensä päästä voitolle olemisestaistelussa, riippuvat ei ainoastaan työvoimien paljoudesta, vaan myöskin ja varsinkin niiden laadusta”.³⁹ Vuoden 1889 laki säänteli tehtaiden työoloja sekä lasten ja naisten työntekoa ja asetti valvojiksi ammattientarkastajat. Vuonna 1895 määriteltiin lailla työnantajan vastuu työtapaturmista ja perustettiin pakollinen, tosin soveltamisalaltaan kapea työtapaturmavakuutus. Näillä laeillaan Suomi ei ollut viimeisiä Euroopassa eikä jäljessä muista Pohjoismaistakaan.

Yhteiskunnallista muutosta arvioitaessa vaihtelivat näkemykset siitä, oliko ensisijaista edistää taloudellista tehokkuutta, sosiaalista kiinteyttä vai yksilöllistä kelvollisuutta. Yhteistä oli kuitenkin luottamus siihen, että näitä tavoitteita voitiin edistää yksillä ja samoilla toimilla ja että tavoitteet tukivat toisiaan. Tähän luottivat ne, jotka pitivät tarpeellisenä asettaa sosiaalisia rajoja markkinataloudelle, ja ne, jotka halusivat valtiollisilla ja muilla toimilla edistää markkinatalouden toimintaa. Siihen luottivat myös ne, joiden mukaan ratkaisun toisi vasta kapitalismin kumoaminen.

Työväenliikkeen sosialistisen ohjelman mukaan kapitalismi luo työväenluokan, joka kukistaa kapitalismin ja rakentaa sosialismin. Siinä taloudellinen rationaalisuus, sosiaalinen harmonia ja työntekijän vapaus toteutuisivat yhteen kietoutuneina ja toisiaan tukien. Mutta jo kapitalismin aikana työväen sosiaalisten vaatimusten toteuttaminen palvelisi tuotannollista edistystä. Työväensuojelulait toimisivat ”yritteliäisyyden nostattajana ja velttouden hävittäjänä teollisuudenharjoittajain keskuudessa”, kansanedustaja Otto Wille Kuusinen totesi eduskunnassa vuonna 1909.⁴⁰

Yhteiskunnallinen vallankumous olisi kansainvälinen prosessi. Siinä johtava osa kuuluisi kapitalismin kehityksessä edistyneimmille maille, millaisten poliittisten käänneiden kautta tuo kansainvälinen prosessi sitten lähtisikin liikkeelle. Tähän tapaan suomalaiset sosialistit ajattelivat vielä kevään 1918 vallankumousyrityksen aikaan. Paettuaan Neuvosto-Venäjälle punaisen Suomen johtajat vasta oppivat, että maailmanvallankumouksen johto kuului Leninille ja hänen johtamalleen kommunistiselle puolueelle.

Ensimmäiseen maailmansotaan liittynyt poliittinen ja taloudellinen kriisi jakoi kansainvälisen työväenliikkeen kommunisteihin ja sosiaalidemokraatteihin, mutta molemmilla suunnilla aikakauden kokemukset

vahvistivat näkemystä sosialismista kapitalistisen anarkian ja irrationaalisuuden voittamisena. Tämä näkemys ilmensi osaltaan maailmansodan jälkeen vahvistunutta rationalisointi-ideologiaa ja liittyi kamppailuun siitä, millainen rationalisointi oli oikeanlaista ja missä edistyksen eturintama sijaitsi.

Vertailevaa pohdintaa taloudellisen edistyksen edellytyksistä oli lisännyt 1800-luvun lopun Euroopassa rahvaan vertailevan mielikuvituksen voima, joka ilmeni siirtolaisuutena Atlantin yli. Kansantaloustieteilijä O. K. Kilpi piti suomalaisten suhteellisen vähäistä siirtolaisuutta yhtenä osoituksena heidän köykäisestä kyvystään mukautua nykyaikaiseen industrialismiin ja kapitalismiin. Siirtolaisuus kuitenkin toimi virikkeenä ”teknillis-tieteelliselle kansantaloudelle” ja ”ratsionaliselle kansantaloudella ja sosialipolitiikalle”, kuten Kilpi hahmotti edistystä vuonna 1917 julkaisemassaan siirtolaisuustutkimuksessa.⁴¹ Geologi Jakob Johannes Sederholm paneutui Pohjois-Amerikan teollisen etevämmyyden syihin. 1910-luvun alkuvuosina hän tutustui yhdysvaltalaisen koneinsinöörin Frederick Winslow Taylorin oppeihin, tapasipa mestarin itsensäkin, ja koki löytämisen riemun: ”Me olemme siis oppineet amerikkalaisuuden salaisuuden, ja jos Europa seuraa sen oppeja, ei täällä tarvitse peljätä kilpailua Amerikan kanssa.”⁴²

Sederholm oli ensimmäisiä tuomassa aiemmin jo mainittua tieteellistä liikkeenjohtoa eli taylorismia Eurooppaan.⁴³ Työtehtävien liike- ja aika-tutkimuksiin perustuvaa tayloristista palkkausjärjestelmää tosin sovellettiin Suomessa ennen toista maailmansotaa vain muutamissa yrityksissä. Tayloristiset ideat vaikuttivat kuitenkin ongelman- ja ratkaisunmäärittelyissä. Sederholmilla ne laajenivat tieteelliseksi maailmankatsomukseksi, jonka ytimenä oli aivotyötä ja järjestelmällisyyttä lisäävä evoluutio. Käsityö- ja teollisuuskoulujen tarkastaja Jalmari Kekkonen innostui taylorismista samoihin aikoihin kuin Sederholm. Hän uskoi, että ”tieteellinen liikkeenhoito” pelastaisi käsityötuotannon ja pienteollisuuden sekä lujittaisi yhteiskuntarauhaa ”järkipäisellä keskiluokkapolitiikalla.”⁴⁴

Yhteiskuntajärjestyksen ylläpitämisen ideologinen valtalinja ei laskeutunut kaupunkilaisten pienyritysten varaan. Sisällissodan jälkeen yhteiskuntarauhan ytimeksi nostettiin entistä määrätietoisemmin itsenäisen talonpojan oma työ. Maata omistavien pienviljelijä-työmiesten kerrostumaa laajennettiin ja sen samastumista talonpoikaiseen kansaan edistettiin. Suurteollisuus rakentui huomattavalta osalta maaseudulle, yhden yhtiön hallitsemiseksi tehdasyhdyskunniksi. Yleistettynä moraalinormina talonpoikainen työhalu antoi ideologista tukea teollisuusyritysten työnantajalinjalle, joka vastusti palkkatyöläisten kollektiivista intressiedustusta,⁴⁵ ja

metsäteollisuuden tarjoamat työ- ja metsänmyyntitulot pitivät yllä maaseudun elinvoimaa ja yhteiskuntarakenteen maaseutuvaltaisuutta.

Kaupunki oli monille uhkaavien uutuuksien ja paheiden pesä, mutta kaupungin kritiikki myös yhdistyi rationalisointi-ideoihin. Suomessa modernisoinnin esteenä ei ollut pitkäaikaisen kaupunkikulttuurin luomia ummehtuneita traditioita. Tämä optimismi sävytti esimerkiksi Alvar Aallon funktionalistisia pyrkimyksiä häivyttää maaseudun ja kaupungin välinen raja ja kehittää uusia, korkeampitasoisia yhdyskuntamuotoja.⁴⁶ 1930-luvun lama vei monet pitkäaikaiseen ahdinkoon, mutta useille niistä, jotka hyötyivät laman jälkeisestä taloudellisesta noususta, vuosikymmenen jälkipuolen Suomi oli melko uudenaikainen ja uudenai-kaistuva ja samalla pysyvästi maaseutu- ja maatalousvaltainen maa. Tällainen edistyskuva näkyi vielä 1950-luvulla maalaisliiton yrityksissä yhdistää talonpoikainen Suomi ja ”valtakunnansuunnittelu”.⁴⁷

Muissa Pohjoismaissa sosiaalidemokraattinen työväenliike teki 1930-luvun talouslamasta ja demokratiaan kohdistuneesta uhasta uusia talous- ja sosiaalipoliittisia johtopäätöksiä. Se kehitteli tavoitteita, jotka yhdistivät ”suunnitelmataloutta” ja intressikompromisseja. Nämä tavoitteet sisälsivät enemmän kuin yksittäisreformieja ja vähemmän kuin sosia- lismiin siirtymisen.⁴⁸ Reformistisen sosialismin edellytykset kehittyä poliittista agendaa määritteleväksi voimaksi olivat sisällissodan jälkei- sessä ja erityisesti laman ja Lapuan liikkeen ajan Suomessa heikommat kuin muissa Pohjoismaissa. Näin oli toisen maailmansodan jälkeenkin. Tehtävänmäärittelyjä suuntasivat kuitenkin pohjoismaisuuden muuttu- neet merkitykset.

POHJOISMAISUUS TULEVAISUUDEN KOODINA

Modernit poliittiset käsitteet syntyivät, kuten Reinhart Koselleck esittää, ”ajallistumalla”. Niistä tuli ”ohjausvälineitä” kokemuksen ja odotuksen yhdistävässä ”historiallisessa liikkeessä”.⁴⁹ Pohjoismaisuuden käsite ajal- listui 1800-luvun jälkipuolella. Pohjoismaisuus tuli kansallisen toimijuu- den tueksi – vaihtelevin tavoin eri Pohjoismaissa – sekä muinaisuuteen viittanneena myyttisenä aineksena että tulevaisuudennäkyinä, jotka avau- tuivat katsomalla modernisaation keskuksiin.⁵⁰ 1930-luvulla moder- niudesta tuli uudella tavalla osa pohjoismaisuutta. Erityisesti Ruotsissa nykyaikaisuus nostettiin määrätietoisesti ja laajalla rintamalla kansalli- sen identiteetin ainekseksi.⁵¹ Pohjoismaisuudesta irtosivat talouslaman jälkeen aiemmat viittaukset köyhään periferiaan, ja siihen kiinnittyi ajatus kuulumisesta tulevaisuuden tekemisen kärkijoukkoon. Uusi ideologinen

voima näkyi sellaisissa käsitteissä kuin ”pohjoismainen yhteiskunta” ja ”pohjoismainen demokratia”, jotka määrittyivät vastakohtana takapajuisuudelle ja diktatuurille.⁵²

Samalla kun pohjoismaisuus oli kansallisen yhteiskunnan määre, se toimi vuorovaikutuksen ja vertailun ylikansallisena viitekehyksenä, jota institutionalisoitiin moninaisin ja monitasoisin yhteistyömuodoin. Sen sisällä keskuksen ja periferian erottelulle tuli tilaa toimia uusien painotuksien, mikä näkyi erityisesti Suomen ja Ruotsin suhteissa. Kun pohjoismaisuus edusti itsessään edistyksen eturintamaa eikä vain sen saavutusten saapumisteitä, siitä tuli Suomessa aiempaa vahvemmassa mielessä oman tulevaisuuden koodi, ja tämä pohjoismaisuus yhdistettiin sekä Suomessa että Ruotsissa ennen kaikkea Ruotsiin.

”Pohjoismainen yhteiskunta” oli kuitenkin Suomen määreenä kiistanalainen. Ristiriidat liittyivät suomen ja ruotsin asemasta käytyyn kielitaiseluun, mutta myös sisällissodan vastakkaisiin perintöihin. Valkoisessa perinnössä pohjoismaisuus yhdistyi vapaan talonpojan ja paikallisen itsehallinnon idealisoituun traditioon, joidenkin mielissä myös saksalaisten kansallissosialistien ”pohjoiseen ajatukseen”.⁵³ Sosiaalidemokraattien ”pohjoismainen kansanvalta” määrittyi vastakohtana Euroopassa vahvistuneille autoritaarisille järjestelmille sekä palveli mittapuuna kotoisten olojen arvostelulle.

Sosiaalidemokraattien ja maalaisliiton hallitusyhteistyö vuodesta 1937 vahvisti käsitystä Suomesta pohjoismaisena demokratiana. ”Työmiehen ja talonpojan” yhteistyö ei noussut Suomessa talouspoliittisista uudelleenarvioinneista samassa määrin kuin hieman aiemmin Tanskassa, Ruotsissa ja Norjassa, eikä siitä tullut samanlaista askelta sosiaalidemokratian tiellä valtaan kuin erityisesti Ruotsissa. Punamultahallituksessa ylittyi kuitenkin sisällissodan punaisen ja valkoisen perinnön raja, ja hallitus edisti parlamentaarisen tasavallan vakiintumista, vaikka kommunistisen toiminnan laittomuus jatkosodan päättymiseen saakka osoitti demokratian rajoja. Sikäli kuin ulkopoliittikan pohjoismainen suuntautuminen 1930-luvulla kytkettiin pohjoismaisen demokratian käsitteeseen,⁵⁴ tämä määritteli Suomen paikkaa demokratiaan kohdistuneen uhan ja kasvavan sodan vaaran maailmassa.

Pohjoismaiseen demokratiaan, sellaisena kuin käsite esiintyi Pohjoismaiden sosiaalidemokraattien 1930-luvun alussa tiivistyneessä yhteistoiminnassa, kuuluivat parlamentaarinen poliittinen demokratia sekä työelämän suhteiden neuvottelu- ja sopimusjärjestelmä. Muissa Pohjoismaissa jo aiemmin vakiintunut työehtosopimusjärjestelmä lujittui 1930-luvun laman jälkeen, mutta Suomessa työnantajat vastustivat

työehtosopimusperiaatetta jatkosodan lopulle saakka. Suomi oli pohjoismainen yhteiskunta mutta ei täyttänyt pohjoismaisuuden demokraattisia kriteerejä. Tätä sosiaalidemokraattisten ammattiyhdistysjohtajien esittämää arvostelua⁵⁵ voidaan kutsua immanentiksi kritiikiksi, jossa yhteiskuntaa arvostellaan sen omiksi normatiivisiksi standardeiksi katsotuilla mittapuilla.⁵⁶ Kritiikki oli samalla kamppailua yhteiskunnan normatiivisista standardeista, tässä tapauksessa pohjoismaisuuden sisällöstä.

Työnantajatkin joutuivat muuttamaan näkemystään siitä, mitä pohjoismaisuus edellytti. Talvisodan aikana tammikuussa 1940 Suomen Ammattiyhdistysten Keskusliitto SAK ja Suomen Työnantajain Keskusliitto STK antoivat lyhyen yhteisen julistuksen, jossa ne ilmoittivat vastedes neuvottelevansa keskenään ”yhteisistä asioistaan”. Työnantajien suostumiselle tähän sittemmin tammikuun kihlaukseksi kutsuttuun julistukseen oli ajankohtaiset syynsä. Niihin kuului tarve todistaa läntiselle ja etenkin ruotsalaiselle mielipiteelle, että Neuvostoliiton hyökkäyksen kohteeksi oli joutunut demokraattinen Pohjoismaa.⁵⁷

Pohjoismaat sijoittuivat toisen maailmansodan asetelmiin eri tavoin, ja samoin kävi myös kylmän sodan aikana. Ne tekivät kuitenkin läheistä yhteistyötä kansainvälisillä foorumeilla, etenkin Yhdistyneiden kansakuntien (YK) järjestelmässä, ja jo ennen liittymistään YK:hon ja Pohjoismaiden neuvostoon vuonna 1955 Suomi osallistui pohjoismaiseen yhteistyöhön muun muassa YK:n erityisjärjestöissä, kuten Kansainvälisessä työjärjestössä ILO:ssa.⁵⁸ Turvallisuuspolitiikka ei kuulunut vuonna 1952 perustetun Pohjoismaiden neuvoston agendalle, mutta mitä moninaisimmilla elämänalueilla laajeni niin viranomaisten kuin vapaaehtoisten järjestöjen vuorovaikutus. Sosiaalisen tiedon standardisointi vuonna 1946 aloitetun pohjoismaisen sosiaalitalaston avulla vahvisti vertailujen merkitystä poliittisten ja hallinnollisten käytäntöjen olennaisena osana.⁵⁹ Vuonna 1952 päätettiin passivapaudesta Pohjoismaiden välillä, ja kaksi vuotta myöhemmin sovittiin pohjoismaisista työmarkkinoista. Sopimukseen sisältyi kunnianhimoisia tavoitteita, kuten yhteistyö täystyöllisyyden ylläpitämiseksi.⁶⁰

Työmarkkinayhteys helpotti arkisia kansainvälisiä vertailuja. Yli puoli miljoonaa suomalaista muutti Ruotsiin sodanjälkeisinä vuosikymmeninä – vilkkaimmin 1960-luvun lopulla – Suomen rakenneuudoksen sekä Ruotsin työvoimankysynnän toimiessa suuren muuton liikevoimina (ks. Snellman, luku 10). Myös keskinäinen kilpailu maailmanmarkkinoilla on ollut yllyke pohjoismaiselle vertailulle ja yhteistyölle. Suomen ja Ruotsin puunjalostusteollisuuden kilpailu esimerkiksi lisäsi Ruotsin vahvojen ammattiliittojen halukkuutta tukea Suomen

pitkään paljon heikompaa ammattiyhdistysliikettä ja siten kohottaa suomalaisen teollisuuden palkkatasoa.

Kun Suomea toisen maailmansodan jälkeen luonnehdittiin Pohjoismaaksi, vedettiin rajaa itään. Suomen tulevaisuuden koodina pohjoismaisuus oli kuitenkin niin vahva, että kommunistienkin oli vaikeaa asettua sitä vastaan.⁶¹ Koodi tunnistettiin tavallisimmin siinä, mikä oli ”jo” toteutunut Ruotsissa.⁶² Esikuvien lisäksi Ruotsista tunnistettiin myös varoituksen aiheita, kuten sosiaalidemokraattista holhousta tai sukupuolimoraalin höltymistä, ja moni piti näitä poikkeamisena pohjoismaisuuden oikeasta olemuksesta. Ruotsin sosialistisesta mallista varoittivat 1970-luvun alussa esimerkiksi peruskoulun oikeistolaiset kriitikot ruotsalaisten aatetoveriensä tuella.⁶³ Uudistuksia jarruttavasta Ruotsiin vertaamisesta oli mallillisempikin muunnelma. Sen mukaan Suomessa ei pitänyt kiirehtiä uudistusten toteuttamisessa, vaan ensin oli katsottava, miten ne onnistuivat Ruotsissa.⁶⁴

SISÄINEN TAHTO JA ULKOISET VÄLTTÄMÄTTÖMYYDET

Sosiaalihistorioitsija ja sosiaalipoliitikko Heikki Waris kirjoitti vuonna 1948, että edellisten sadan vuoden kuluessa oli tapahtunut ”täydellinen muutos”. Myöhään alkanut mutta erittäin nopea ja edelleen kiihtyvä muutos oli suomalaisen yhteiskunnan ominaispiirre. Tulevaisuus oli valoisa: ”Tällaisessa dynaamisessa yhteiskunnassa yksilölliset pyrkimykset ja mahdollisuudet voivat päästä oikeuksiinsa ja yhteiskunnan kehitystä ohjaamaan aivan toisin kuin entisessä staattisessa yhteiskunnassa.” Keskeistä oli ollut sosiaalinen nousu koulutuksen tietä. Sitä estäneet traditiot olivat Wariksen mukaan murtuneet Suomessa helpommin ja täydellisemmin kuin Ruotsissa, muista maista puhumattakaan.⁶⁵

Yleistyksen vasta 1960-luvulla murtautuneesta rakennemuutoksesta eivät selvästikään tavoita Wariksen kaltaisten sosiaalireformistien aikalaismuutosta. Tässä on kuitenkin kiinnostavampaa häneltä luettava tulkinta jälkeenjääneisyyden eduista. Siinä missä Yrjö Koskinen haki oppia edistyksen eturintaman saavutuksista ja virheistä, Waris – samaan tapaan kuin esimerkiksi Alvar Aalto yhdyskuntasuunnittelussaan – näyttää etsineen perifeerisen Suomen muutoskykyä sellaisten rakenteiden heikkoudesta, jotka keskuksissa jarruttivat muutoksia. Modernisoinnille saattoi löytää tukea esimerkiksi kansatieteilijä Kustaa Vilkkunan ylistämistä maa-seututraditioista: talonpoikaisten työmenetelmien tarkoituksenmukaisuudesta ja vuodenkierron suunnitelmallisuudesta.⁶⁶

Modernisoitumista kokonaisuudessaan oli tavallista tarkastella sekä sisäisinä potentiaaleina että ulkoa määräytyvinä uhkina, mahdollisuuksina ja välttämättömyyksinä. Kun vienti perustui metsiin ja metsätalous kytkeytyi maatalouteen, vientiteollisuudella oli erityistä voimaa esittää omat etunsa yhteisinä kansallisina etuina ja välttämättömyyksinä. Ulkoisesti määräytyvien kansallisten välttämättömyyksiä korostamiselle loi edellytyksiä myös Suomen kansainvälispoliittinen asema. Poliitiikka näytti olevan lähimpänä ihannettaan, kun lujalla sisäisellä tahdolla vastattiin ulkoisiin välttämättömyyksiin ja tehtiin se, mikä oli pakko tehdä.

Yhteiskunnalliset uudistukset sidottiin taloudellisen kasvun välttämättömyyteen useimmiten niin, että kasvun katsottiin luovan resurssit ja rajat uudistuksille. Välttämättömyyden paatos oli kuitenkin vahva myös kehiteltäessä näkemystä, että sosiaalinen ja alueellinen tasoitus oli keino vahvistaa taloudellista kasvua. Se oli yhteiskuntapoliitikon ja -tutkijan Pekka Kuusen sanoma hänen teoksessaan *60-luvun sosiaalipoliitiikka* vuodelta 1961. Kyse oli kansakunnan eloonjäämisestä: ”Jos mielimme Ruotsin ja Neuvostoliiton, kahden kasvatietoisien ja -kykyisen kansan, välissä jatkaa omaa elämäämme, me olemme tuomitut kasvamaan.” Kuusi nosti näin katseensa yhteiskuntajärjestelmien kamppailun yläpuolelle. Ruotsi ja Neuvostoliitto edustivat modernisoituvan teollisen yhteiskunnan yhteisiä ominaispiirteitä ja ihmiskunnan yleistä pyrkimystä talouskasvuun. Ne olivat vaarallisen vetovoimaisia. Ruotsiin työvoimaa oli jo menetetty, ja pian voisi alkaa joukkomuutto Neuvostoliittoon. Ongelman ratkaisu oli pohjoismainen: ”Kansanvalta, sosiaalinen tasoitus ja taloudellinen kasvu näyttävät nyky-yhteiskunnassa kytkeytyvän onnellisella tavalla toisiinsa.”⁶⁷

Sosialismin ja kapitalismin vastakkainasettelu oli ollut 1800-luvun lopulta lähtien ulottuvuutena yhteiskunnallisten ongelmien ja ratkaisujen määrittelyissä. Tämän merkityksen se menetti jo 1980-luvulla, ennen vuosikymmenen vaihteen kokemusta kylmän sodan ajaksi nimetyn aikakauden päättymisestä. Erilaisten, joko jo olemassa olevien tai tulevaisuuteen visioitujen yhteiskuntajärjestelmien tilalle tulivat globalisoituva kapitalismi ja erilaiset kapitalismin mallit, kuten ”pohjoismainen malli”.

Kansallisen toimijuuden näkökulma muuttui mutta pysyi keskeisenä. Mallien vertailussa nousi tärkeäksi kansallisten instituutioiden arviointi siltä kannalta, tarjosiko oma maa kilpailukykyisen toimintaympäristön ylikansallisesti liikkuville globaalin talouden toimijoille. Globalisaatio ja Euroopan yhdentymisen siirsivät kansalliselle poliittiselle agendalle kuuluneita asioita sinne, mikä voitiin tulkita ulkoisten välttämättömyyksiä maailmaksi. Suomalaisen politiikan mukautumisessa tähän asetelmaan

vanhat nationalistiset ajattelu- ja toimintatavat jatkuvat uusin kilpailuvaltiollisin sovelluksin ja merkityksin. Ulkoisten välttämättömyyksien ja sisäisen tahdon yhdistelmässä on aineksia 1800-luvun loppupuolen perifeerisestä avantgardismista. Jälkeenjääneisyyden etuja tunnistaneen kehitys- ja edistysuskon tilalla on kuitenkin globaalin kilpailukykykamppailun häviötä pelkäävä kriisitietoisuus.

**11. PERIFEERINEN
AVANTGARDISMI KANSALLISEN
TOIMIJUUDEN SUUNTAAJANA**

1. Koskinen 1874, 1–2.
2. Koskinen 1874.
3. Esim. C. G. Estlanderin näkemyksestä Estlander 1871, 45; Klinge 1982, 171–175. Muutamaa vuotta aiemmin Karl Marx kirjoitti *Pääoma*-teoksensa ensimmäisen osan esipuheessa, että teollisesti kehittynyt maa osoitti vähemmän kehittyneelle ”vain sen oman tulevaisuuden kuvan” (Marx 1973/1867, 12).
4. Fredrickson 2000; Sluga 2004.
5. Tullakseen ongelmiksi asiat ja ilmiöt on sellaisiksi käsitettävä, eli yhteiskunnalliset ongelmat ”konstruoidaan” (Spector & Kitsuse 2001/1977).
6. Wallerstein 1974.

7. Koselleck 1979, 321–339, 347–374; 2003, 175, 307.
8. Marjanen 2013, 63–74.
9. Freeden 2005, 204–224.
10. David Armitage (2013, 21) tulkitsee, että kansakunnan kukoistuskauti kesti vähemmän kuin sukupolven, noin vuodesta 1975 vuoteen 1989, dekolonisaation päättymisestä globalisaation uuden vaiheen alkuun. ”All history, before and after, was pre- or post-national.”
11. Jussila 1979, 28–30, 244–249.
12. Koskenniemi 2001, 101–104; Koponen 2016b, 69.
13. Rantanen & Ruuska 2009, 52–53. Kuvitellusta yhteisöstä ks. Anderson 1983.
14. Petruszewicz 2004, 154–157. Epäsymmetrisistä vertailuista pohjoismaisten intellektuellien sijoittumisessa Euroopan intellektuaaliseen tilaan ks. Nygård & Strang 2016.
15. Gerschenkron 1962a, 356–363.
16. Alapuro 1988, 85–100.
17. Engman 2004; Savolainen 1994; Kuisma 2015.
18. Hentilä 1980, 40–52; Kettunen 1986, 73–83; Kujala 1989, 35–52.
19. Henningsen 1997; Sørensen & Stråth 1997.
20. Yhteistyötä lamauttaneita takaiskuja tuli Pohjoismaiden välisistä ristiriidoista, ennen muuta Norjan irtautuessa unionista Ruotsin kanssa 1905. Hemstad 2008; Götz ym. 2015, 53.
21. *Uusi Suometar* 26.6.1871, kirje Tukholmasta (Jukka); *Uusi Suometar* 14.6.1875 ja 18.6.1875, kertomus matkasta pohjoismaiseen ylioppilaskokoukseen; *Kansakoulu: Kasvatusopillinen sanomalehti* 3.1.1881, Jyväskylän seminaarin johtajan K. G. Leinbergin kuvaus pohjoismaisista koulukokouksista; 1870-luvun pohjoismaisista ylioppilaskokouksista ks. Klinge 1968, 30–38.
22. *Kyläkirjaston Kuvalehti* 1.7.1900 ”Neljäs pohjoismaa”.
23. Lääkärit, insinöörit, opettajat ja monet muut tekivät opintomatkoja senaatilta, kaupungeilta ja yksityisiltä saatujen apurahojen turvin tai omin varoin. Helsingin kaupungin virka- ja luottamusmiesten 1874–1917 tekemistä 390 opinto- ja konferenssimatkasta suuntautui Saksaan 148, Ranskaan 23 ja Britanniaan 20, mutta Venäjälle vain 8. Ruotsiin pääkohteena suuntautui 154 matkaa, Tanskaan 93 ja Norjaan 45. (Hietala 1992, 209–244, 249–261.) Yhdysvaltojen oloista tuli tietoa sinne muuttaneilta ja takaisin palanneilta, mutta myös opintomatkoilta (esim. Heikel 1876). Ennen ensimmäistä maailmansotaa ja Yhdysvaltain maahanmuuttosäädösten tiukentamista useat nuoret insinöörit kävivät hankkimassa työkokemusta Yhdysvalloista. (Kettunen 1997, 21–35; teollisen teknologian maahantuonnin tavoista ks. Myllyntaus 1990b.)
24. Esim. arviona kansakoulun Ruotsissa kohtaamista vaikeuksista ja niiden välttämisestä Suomen Julkisia Sanomia 23.3.1857 ”Muutamia tarkasteltavia asioita Suomeen ehdoteltuin Kansakouluin perustamisesta” (J. W. M.). Vältettävien huonojen uutuuksien kärkipäähän kuului sosialismi.
25. Slagstad 1998, 67.
26. Polanyi 2001/1944.
27. Peltonen 1990b, 99–100; Kalela 1989, 24; Kekkonen 1987.
28. Kettunen 2014, 75–76.
29. Tämä johtopäätös vastaa Dieter Senghaasin (1985, 71–94) tulkintaa pohjoismaisesta kehitystiestä ja myös Peter J. Katzensteinin (1985) esitystä maailmanmarkkinariippuvuuden ja kansallisten sääntelyinstituutioiden yhteydestä.
30. Featherstone 1995, 147–148.
31. Virikkeenä on tässä Michel Foucault’n (1983, 212–215) subjektin tekemisen problematisointi. Hän hyödyntää ranskan ja englannin ’subjektin’ (*sujet, subject*) kaksinaismerkitystä sekä alamaisuuteen että toimijuuteen viittävänä sanana.
32. Luther 1993.
33. Hacking 1991, 189.

34. Uutuuksien vastustamisesta 1800-luvun lopun Suomessa ks. Mikkola 2009.
35. Kalela 1989, 34–35.
36. Kettunen 1994, luvut 4, 7 ja 11.
37. Topelius 1876, 15–16.
38. Koskinen 1874, 225.
39. Kettunen 1994, 37–38.
40. Kettunen 1994, 98–99.
41. Kilpi 1915; 1917.
42. Sederholm 1915, 228.
43. Kettunen 1997, luku I.
44. Kettunen 2001b, 183–190.
45. Kettunen 1986, 248–255; 1997, 114–121.
46. Nupponen 2000, 80–83.
47. Kettunen ym. 2012, 25–28.
48. Poliittikan uutuudesta on kuitenkin esitetty ristiriitaisia arvioita. Lewin 1967; Unga 1976; Gustafsson 1993.
49. Koselleck 1979, 344.
50. Puhuessaan ”luterilaisesta talonpoikaisesta valistuksesta” pohjoismaisuuden historiallisena ydinaineksena Øystein Sørensen ja Bo Stråth (1997) tulevat kuvanneeksi tällaista yhdistelmää.
51. Andersson 2009.
52. Kettunen 2006, 55–59; 2008, 150–151; Kurunmäki & Strang 2010. Esimerkki tällaisen kuvan yhteispohjoismaisesta esittämisestä kansainväliselle yleisölle: The Delegations for the Promotion of Economic Co-operation between the Northern Countries 1937, 5–9.
53. ”Pohjoisen ajatuksen” propagoimisesta Suomessa ks. Hiedanniemi 1980, erityisesti 78–106.
54. Tällaisen kytköksen kiistanalaisuudesta 1930-luvun Suomessa ks. Soikkanen 1984.
55. Erityisen selvästi näin: Eero A. Vuori: Suomi pohjoismaisten kansanvaltojen rintamassa. *Palkkatyöläinen* 20.6.1938.
56. Lohmann 1986; Kettunen 2008, 149–153.
57. Kettunen 1997, 68.
58. Kettunen 2013, 74–77.
59. Petersen 2006, 91–93.
60. Salvesen 1956, 339–340.
61. Majander 2004, 252–321.
62. Karvonen 1981.
63. Okkonen 2017, 126–135.
64. Smolander 2000, 243. Esimerkiksi Kansallisen Kokoomuksen suhtautuminen ruotsalaiseen – tai suomalaiseseenkaan – sosiaalidemokratiaan ei kuitenkaan ollut yhtä kielteinen kuin Ruotsin oikeiston. Sosiaalidemokratiaa oli Suomessa helpompi tarkastella kommunismin vastustamisena. Smolander 2000, 49–158, 241–244.
65. Waris 1952/1948, 227–331.
66. Erityisesti Vilkkuna 1953.
67. Kuusi 1961, 8, 34; virikkeenä oli Gunnar Myrdalin (1957) kehityksen ja ”alikehi-tyksen” tulkinta ja teoria itseään vahvistavista kehistä (*circular cumulative causation*).